

تحلیلی بر نگارش‌های «الموضوعات» در اهل سنت

بر پایه کتاب «موسوعة الأحادیث والآثار الضعيفة والموضوعة»

مهدی مهریزی*

چکیده

یکی از مباحث مورد توجه محدثان، پرداختن به احادیث ضعیف و جعلی است. این نوشتار، ضمن معرفی یکی از آثار نوشته شده در این موضوع توسط دانشمندان اهل سنت، واداری آن را از دیگر کتاب مورد بررسی قرار داده و سپس به تحلیل این‌گونه نوشته‌ها پرداخته است. کلید واژه‌ها: احادیث اهل سنت، احادیث جعلی و ضعیف، کتاب‌های الموضوعات.

درآمد

یکی از مباحثی که در دانش‌های حدیثی مورد اهتمام محدثان بوده، پرداختن به احادیث جعلی و ضعیف است. این امر در میان اهل سنت جایگاه ویژه‌ای داشته و آثار متعددی درباره آن تألیف کرده‌اند. نویسندگان کتاب *موسوعة الاحادیث والآثار الضعيفة والموضوعة* نوشته‌های این عرصه را از آغاز، تا زمان نگارش کتاب^۱ (سال ۱۴۱۹ق/۱۹۹۹م یعنی ده سال قبل) ۷۸ اثر معرفی کرده‌اند که با خود این اثر ۷۹ عنوان کتاب می‌شود. گفتنی است این تعداد، کتاب‌های منتشر شده و مطبوع است و قهراً اگر تعداد کتب غیر مطبوع بدان افزوده شود، این آمار بیشتر خواهد شد. تحلیل این آثار از جهات گوناگون می‌تواند افق‌هایی را برای پژوهش‌های بیشتر در زمینه احادیث جعلی و ضعیف بگشاید. در این مقاله مطالبی را، بر پایه کتاب یاد شده، در دو قسمت عرضه می‌داریم: نخست، گزارشی از کتاب‌های *الموضوعات* بر اساس قرون، تعداد نویسندگان و فراوانی آنها و نیز سبک آنها ارائه داده و سپس به تحلیل این نگارش‌ها در چهار محور پرداخته و در پایان، نتایج پژوهش را عرضه می‌داریم.

* استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

۱. مشخصات کتابشناختی این اثر چنین است: *موسوعة الاحادیث والآثار الضعيفة والموضوعة*، اعداد: علی حسن علی الحلبی و ابراهیم طه القیسی و حمد محمد مراد، ریاض: مکتب المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م، ۱۵ جلد.

یک. گزارش کتاب‌های الموضوعات

۱. فهرست کتب برپایه قرون

۱. نسخه نبط بن شریط الاشجعی فی الأحادیث الموضوعة، نبط بن شریط بن انس الاشجعی، صحابی.
۲. الأربعمون الودعانية الموضوعة، ابو نصر محمد بن علی بن عبید الله الموصلی (۴۰۲ - ۴۹۴ق).^۲
۳. تذكرة الحفاظ: اطراف احادیث کتاب المجروحین لابن حبان، محمد بن طاهر بن علی بن احمد المقدسی (۴۴۸ - ۵۰۷ق).
۴. ذخيرة الحفاظ المخرج على الحروف والالفاظ: ترتیب احادیث الكامل فی تراجم الضعفاء و علل الحدیث، محمد بن طاهر بن علی بن احمد المقدسی (۴۴۸ - ۵۰۷ق).
۵. الاباطیل والمناکیر والمشاهیر، ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن حسین بن جعفر الجورقانی (ح ۴۷۰ - ۵۴۳ق).
۶. الموضوعات، ابو الفرج ابن الجوزی (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۷. کتاب القصاص، ابو الفرج ابن الجوزی (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۸. الملل المتناهية فی الاحادیث الواهية، ابو الفرج ابن الجوزی (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۹. الاحادیث الموضوعة فی الاحکام المشروعة، زین الدین عمر بن بدر بن سعید الموصلی (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۰. الوقوف على الموقوف، زین الدین عمر بن بدر بن سعید الموصلی (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۱. المنفی عن الحفظ والکتاب بقولهم: لا یصح شیء فی هذا الباب، زین الدین عمر بن بدر بن سعید الموصلی (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۲. موضوعات الصغانی، حسن بن محمد بن الحسن العدوی الصغانی (۵۵۷ - ۶۵۰ق).
۱۳. الدر المنقط فی تبیین الغلط، حسن بن محمد بن الحسن العدوی الصغانی (۵۷۷ - ۶۵۰ق).
۱۴. تخريج الاحادیث الضعاف من سنن الدار القطنی، عبد الله بن یحیی بن ابی بکر الغسانی الجزایری (م ۸۲ق).
۱۵. احادیث القصاص، تقی الدین احمد بن شهاب الدین ابن تیمیه (۶۶۱ - ۷۲۸ق).
۱۶. رساله لطیفة فی احادیث متفرقة ضعيفة، محمد بن احمد بن عبد الهادی ابن قدامة (۷۰۴ - ۷۴۴ق).

۲. یادآوری می‌شود قلمداد کردن این دو کتاب به عنوان الموضوعات نادرست است؛ زیرا نویسندگان این دو کتاب، احادیث جعلی و ضعیف را گرد نیاورده‌اند، بلکه خود این دو کتاب متهم به جعل و وضع شده‌اند و تعبیر «الموضوعة» در انتهای نام این دو کتاب از نویسندگان نیست.

١٧. ترتيب الموضوعات، محمد بن احمد بن عثمان الذهبى (٦٧٣ - ٧٤٨ق).
١٨. احاديث مختارة من موضوعات الجورقانى و ابن الجوزى، محمد بن احمد ذهبى (٦٧٣ - ٧٤٨ق).
١٩. مختصر الاباطيل والموضوعات، محمد بن احمد ذهبى (٦٧٣ - ٧٤٨ق).
٢٠. الموضوعات فى المصاييح للبنوى واجوية الحافظ ابن حجر العسقلانى عليها، عمر بن على بن عمر ابو حفص القزوينى (٦٨٣ - ٧٥٠ق).
٢١. المنار المنيف فى الصحيح والضعيف، محمد بن ابو بكر الزرعى، ابن القيم الجوزية (٦٩١ - ٧٥١ق).
٢٢. الاحاديث التى لا اصل لها فى كتاب الاحياء، عبد الوهاب بن على تاج الدين السبكي (٧٢٨ - ٧٧١ق).
٢٣. التذكرة فى الأحاديث المشتهرة أو اللثالى المنثورة فى الاحاديث المشهورة، محمد بن بهادر بن عبد الله الزركشى (٧٤٥ - ٧٩٤ق).
٢٤. خاتمة سفر السعادة، محمد بن يعقوب بن محمد الفيروزآبادى (٧٢٩ - ٨١٧ق).
٢٥. تبين العجب بما ورد فى شهر رجب، احمد بن على ابن حجر العسقلانى (٧٧٣ - ٨٥٢ق).
٢٦. المقاصد الحسنة فى بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، محمد بن عبد الرحمن السخاوى (٨٣١ - ٩٠٢ق).
٢٧. اللثالى المصنوعة فى الاحاديث الموضوعية، جلال الدين عبد الرحمن بن ابى بكر السيوطى (٨٤٩ - ٩١١ق).
٢٨. ذيل اللثالى المصنوعة، السيوطى (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٢٩. تحذير الخواص من اكاذيب القصاص، السيوطى (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٣٠. الدرر المنتشرة فى الاحاديث المشتهرة، السيوطى (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٣١. التعقبات على الموضوعات، السيوطى (٨٤٥٩ - ٩١١ق).
٣٢. الغماز على اللماز فى الاحاديث المشتهرة، نور الدين ابو الحسن السمهودى (٨٤٤ - ٩١١ق).
٣٣. تمييز الطيب من الخبيث فيما يدور على ألسنة الناس من الحديث، عبد الرحمن بن على بن محمد ابن الديبع (٨٦٦ - ٩٤٤ق).
٣٤. الشذرة فى الاحاديث المشتهرة، ابو عبد الله محمد بن على بن محمد ابن طولون الدمشقى (٨٨٠ - ٩٥٣ق).
٣٥. تنزيه الشريعة المرفوعة عن الاخبار الشنيعة الموضوعية، سعد الدين على بن محمد بن على بن عبد الرحمن بن عراق (٩٠٧ - ٩٦٣ق).
٣٦. تذكرة الموضوعات، محمد طاهر بن على الصديقى الهندى (٩١٤ - ٩٨٦ق).

۳۷. الاسرار المرفوعة في الاخبار الموضوعية [وهو الموضوعات الكبرى]، نور الدين علي بن محمد بن سلطان، ملا علي القاري (م ۱۰۱۴ق).
۳۸. المصنوع في معرفة الحديث الموضوع [وهو الموضوعات الصغرى]، ملا علي القاري (م ۱۰۱۴ق).
۳۹. الفوائد الموضوعية في الاحاديث الموضوعية، مرعى بن يوسف بن ابي بكر الكرمى المقدسى (م ۱۰۳۳ق).
۴۰. اتقان ما يحسن من الاخبار الدائرة على اللسن، محمد بن بدرالدين محمد العامرى القرشى (۹۷۷ - ۱۰۶۱ق).
۴۱. مختصر المقاصد الحسنة في بيان كثير من الاحاديث المشتهرة على الألسنة، محمد بن عبد الباقي بن يوسف بن احمد الزرقانى (۱۰۵۵ - ۱۱۲۲ق)
۴۲. الجدل الحثيث في بيان ما ليس بحديث، احمد بن عبد الكريم بن سعودى العامرى (م ۱۱۴۳ق).
۴۳. كشف الخفاء ومزيل الالباس عما اشتهر من الاحاديث على ألسنة الناس، اسماعيل بن محمد بن عبد الهادى الجراحى (۱۰۸۷ - ۱۱۶۲ق).
۴۴. التنكيث والافادة في تخريج احاديث خاتمة سفر السعادة، محمد بن حسن ابن همتاى دمشقى (۱۰۹۱ - ۱۱۷۵ق).
۴۵. الكشف الالهى عن شديد الضعيف والموضوع والواهى، محمد بن محمد الحسينى الطرابلسى السندروسى (م ۱۱۷۷ق).
۴۶. النوافح العطرة في الاحاديث المشتهرة، محمد بن احمد بن جار الله الصعدى (۱۱۸۱ق).
۴۷. النخبة البهية في الاحاديث المكذوبة على خير البرية، محمد بن محمد بن احمد السنباوى (۱۱۵۴ - ۱۲۳۲ق).
۴۸. الموضوعات في الاحياء أو الاعتبار في حمل الاسفار، محمد امين بن على بن محمد سعيد السويدى العراقى (۱۲۰۰ - ۱۲۴۶ق).
۴۹. الفوائد المجموعة في الاحاديث الموضوعية، محمد بن على بن محمد الشوكانى (۱۱۷۳ - ۱۲۵۰ق).
۵۰. اسنى المطالب في احاديث مختلفة المراتب، ابو عبد الله محمد بن السيد درويش الحوت (۱۲۰۹ - ۱۲۷۶ق).
۵۱. حسن الاثر فيما فيه ضعف واختلاف من حديث وغيره و اثر، محمد بن السيد درويش الحوت (۱۲۰۹ - ۱۲۷۶ق).
۵۲. الآثار المرفوعة في الاخبار الموضوعية، محمد عبد الحى بن محمد عبد الحليم الانصارى اللكنوى (۱۲۶۴ - ۱۳۰۴ق).

۵۳. اللؤلؤ المرصوع فيما لا اصل له او باصله موضوع، شمس الدين محمد بن خليل الطرابلسي القاوقچي (۱۲۳۳ - ۱۳۰۵ق).
۵۴. تحذير المسلمين من الاحاديث الموضوعة على سيد المرسلين، محمد بن البشير بن محمد حسن ظافر المدني (م بعد از ۱۳۲۹ق).
۵۵. المغير على الاحاديث الموضوعة في الجامع الصغير، ابو الفيض احمد بن محمد بن الصديق الغماري (- ۱۳۸۰ق).^۲
۵۶. سلسلة الاحاديث الضعيفة والموضوعة واثرها السوء في الامة، محمد ناصر الدين الالباني (۱۳۳۲ - ۱۴۲۰ق).
۵۷. ضعيف الادب المفرد للامام البخاري، الالباني.
۵۸. ضعيف الجامع الصغير وزيادته الفتح الكبير، الالباني.
۵۹. ضعيف سنن ابن ماجه، الالباني.
۶۰. ضعيف سنن ابى داود، الالباني.
۶۱. ضعيف سنن الترمذى، الالباني.
۶۲. ضعيف سنن النسائي، الالباني.
۶۳. الجامع المصنف مما في الميزان من حديث الراوى المضعف، عبدالعزيز بن محمد بن الصديق الغماري.
۶۴. التهانى في التعقب على موضوعات الصغاني، عبدالعزيز بن محمد بن صديق الغماري.
۶۵. الوضع في الحديث، عمر بن حسن عثمان فلاته.
۶۶. المشتبه من الحديث الموضوع والضعيف والبديل الصحيح، عبد المتعال محمد الجبري.
۶۷. لحظ الالفاظ في الاستدراك والزيادة على ذخيرة الحفاظ المخرج على الحروف والالفاظ، عبدالرحمن بن عبد الجبار الفريوائي.
۶۸. فضائل افريقية في الاثار والاحاديث الموضوعة، محمد العروسي المطوى التونسي.
۶۹. احاديث معلقة ظاهرها الصحة، ابو عبد الرحمن مقبل بن هادى الوادعي.
۷۰. التحديث بما قيل لا يصح فيه حديث، بكر بن عبد الله ابو زيد.
۷۱. تبييض الصحيفه باصول الاحاديث الضعيفة، محمد عمرو عبد اللطيف.
۷۲. تكميل النفع بما لم يثبت به وقف ولا رفع، محمد عمرو عبد اللطيف.
۷۳. الاحاديث القدسية الضعيفة والموضوعة، ابو عبد الله احمد بن احمد العيسوي.
۷۴. جنة المرتاب بنقد المغنى عن الحفاظ والكتاب، ابو اسحاق الحويني.

۳. نویسندگان از اینجا تا آخر را به عنوان معاصر معرفی کرده و تاریخ ولادت و وفات را نیاورده‌اند. ما نیز آنان را ذیل قرن پانزدهم تحلیل می‌کنیم.

۷۵. النافلة فی الاحادیث الضعیفة والباطلة، ابو اسحاق الحوینی.

۷۶. الاخبار بمافات من احادیث الاعتبار، علی رضا بن عبد الله بن علی رضا.

۷۷. سلسله الاحادیث التي لا اصل لها واثرها السوء فی العقيدة والفقہ والسلوک، ابو اسامة سلیم بن

عید الهمالی.

۷۸. نصیحة الداعية فی اجتناب الاحادیث الضعیفة والرواهية، مجموعة من طلبة العلم.

۲. فراوانی نویسندگان

این ۷۸ اثر را ۵۵ نویسنده تحریر کرده‌اند: ۴۳ نویسنده هر کدام یک اثر تألیف کرده‌اند، ولی ۱۲ نفر دیگر ۳۵ اثر باقیمانده را، که ترتیب فراوانی آثار این ۱۲ نویسنده از این قرار است:

۱. آلبانی (۷ اثر)	شماره‌های ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲
۲. سیوطی (۵ اثر)	شماره‌های ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱
۳. ذهبی (۳ اثر)	شماره‌های ۱۷، ۱۸، ۱۹
۴. ابن جوزی (۳ اثر)	شماره‌های ۶، ۷، ۸
۵. عمر بن بدر بن سعید (۳ اثر)	شماره‌های ۹، ۱۰، ۱۱
۶. صفانی (۲ اثر)	شماره‌های ۱۲، ۱۳
۷. ابن القیسرانی (۲ اثر)	شماره‌های ۳، ۴
۸. ملا علی قاری (۲ اثر)	شماره‌های ۳۷، ۳۸
۹. محمد بن درویش (۲ اثر)	شماره‌های ۴۹، ۵۰
۱۰. عبدالعزیز بن غماری (۲ اثر)	شماره‌های ۶۳، ۶۴
۱۱. ابو اسحاق الحوینی (۲ اثر)	شماره‌های ۷۴، ۷۵
۱۲. محمد عمرو عبد اللطیف (۲ اثر)	شماره‌های ۷۱، ۷۲

۳. کتاب‌های اصلی و فرعی

مراد از «اصلی»، کتاب‌هایی است که نویسندگان دیگر با نظر بدان کتابی را تألیف کرده‌اند؛ مثل این‌که آن را تلخیص یا نقد یا استدراک و ذیل‌نویسی و یا چند نمونه از آن را جمع کرده باشند.

۱. ذخیره الحفاظ المخرج علی الحروف والالفاظ، محمد طاهر بن علی بن احمد المقدسی، ش ۴.

– لحظ الالحاظ فی الاستدراک والزیادة علی ذخیره الحفاظ، عبدالرحمن بن عبد الجبار

الفریوئی، ش ۶۷

۲. الاباطیل والمناکیر، جورقانی، ش ۵.

– احادیث مختاره، ذهبی، ش ۱۸.

– مختصر الاباطیل، ذهبی، ش ۱۹.

۳. الموضوعات، ابن جوزی، ش ۶.

- ۱۷- ترتیب الموضوعات، ذهبی، ش ۱۷.
- ۱۸- احادیث مختاره، ذهبی، ش ۱۸.
- ۱۹- مختصر الاباطیل، ذهبی، ش ۱۹.
- ۲۷- اللئالی المصنوعه، سیوطی، ش ۲۷.
- ۲۸- ذیل اللئالی، سیوطی، ش ۲۸.
- ۳۱- التعمبات، سیوطی، ش ۳۱.
- ۳۵- تنزیه الشریعه، ابن عراق، ش ۳۵.
- ۴- المعنی عن الحفظ، موصلی، ش ۱۱.
- ۷۴- جنة المراتب بقصد المعنی، ابو اسحاق الحوینی، ش ۷۴.
- ۵- موضوعات الصغانی، صغانی، ش ۱۲.
- ۶۴- التهانئ فی التعقب، غماری، ش ۶۴.
- ۶- الاحادیث التي لا اصل لها فی کتاب الاحیاء، سبکی، ش ۲۲.
- ۴۸- الموضوعات فی الاحیاء، محمد امین السویدی، ش ۴۸.
- ۷۶- الاخبار بما فات من احادیث الاعتبار، علی رضا بن عبد الله بن علی رضا، ش ۷۶.
- ۷- التذکرة فی الاحادیث المشتهرة، زرکشی، ش ۲۳.
- ۳۰- الدرر المنتشرة، سیوطی، ش ۳۰.
- ۸- خاتمة سفر السعادة، فیروز آبادی، ش ۲۴.
- ۴۴- التنکیت، ابن همام دمشقی، ش ۴۴.
- ۹- المقاصد الحسنه، سخاوی، ش ۲۶.
- ۴۱- مختصر المقاصد الحسنه، زرقانی، ش ۴۱.
- ۳۳- تمیز الطیب من الخبیث فیما یدور علی السنة الناس من الحدیث، ابن الدبیع، ش ۳۳.
- ۱۰- اللئالی المصنوعه، سیوطی، ش ۲۷.
- ۲۸- ذیل اللئالی، سیوطی، ش ۲۸.
- ۳۵- تنزیه الشریعة المرفوعة عن الاخبار الشنیعة الموضوعه، ابن عراق، ش ۳۵.
- ۱۱- تمیز الطیب من الخبیث فیما یدور علی السنة الناس من الحدیث، ابن الدبیع، ش ۳۳.
- ۵۰- اسنی المطالب فی احادیث مختلفه المراتب، محمد بن السید درویش الحوت، ش ۵۰.
- ۱۲- اتقان ما یحسن، عامری قرشی، ش ۴۰.
- ۴۲- الجند الحثیث فی بیان ما لیس بحدیث، ابن سعودی العامری، ش ۴۲.
- در واقع، این ۷۸ عنوان کتاب، بر اساس این دسته بندی، به سه گروه تقسیم می‌شوند:

۱. کتب اصلی
۲. کتب فرعی یا ناظر
۳. غیر آن دو

۴. سبک کتاب‌ها

کتب الموضوعات از نظر سبک و شیوه یکسان نیستند، بلکه به گونه‌های مختلف قابل تقسیم‌اند که به برخی از آن با ذکر نمونه اشاره می‌کنیم:

۱. برخی از این کتاب‌ها به گردآوری روایات ضعیف یا جعلی پرداخته‌اند و هیچ گونه نظم و ترتیبی در آنها موجود نیست؛ مانند شماره‌های ۱، ۲ و ۷.
۲. برخی دیگر به گردآوری روایات پرداخته، ولی از نظم و ترتیب برخوردارند و علاوه بر آن به ذکر دلیل ضعف یا جعل نیز می‌پردازند؛ مانند شماره‌های ۵، ۶ و ۸.
۳. برخی از این کتب تنها به استخراج احادیث ضعیف از کتاب‌های دیگر پرداخته‌اند؛ مانند شماره‌های ۳، ۴، ۱۴، ۲۰، ۲۲، ۵۵ و ۵۷ - ۶۳.
۴. برخی از کتاب‌های الموضوعات به بیان قاعده برای شناخت احادیث جعلی پرداخته‌اند؛ مانند شماره ۲۱، المنار المنیف.

دوم. تحلیل نگارش‌ها

چنان که در مقدمه یاد شد، تحلیل نگارش‌ها بر اساس قرون و مناطق جغرافیایی و گرایش‌های فکری نویسندگان و نیز محورهایی که در آن حدیث جعل شده می‌تواند افق‌هایی را برای پژوهش‌های گسترده بگشاید. در اینجا تحلیل این نگارش‌ها را در چهار محور دنبال می‌کنیم:

۱. تحلیل بر پایه پراکندگی و فراوانی در قرون،
 ۲. تحلیل بر پایه شهرها و مناطق جغرافیایی،
 ۳. تحلیل بر اساس گرایش‌های فکری و مذهبی نویسندگان،
 ۴. تحلیل بر اساس تعداد روایات مجعول و موضوعات آنها.
- شرح این محورها از این قرار است:

۱. تحلیل بر پایه پراکندگی و فراوانی بر حسب قرون

پراکندگی کتاب‌ها بر اساس قرون بدین صورت است:

قرن اول	(۱۱ اثر)	ش ۱
قرن پنجم	(۱۲ اثر)	ش ۲، ۳
قرن ششم	(۵ اثر)	ش ۴ - ۸
قرن هفتم	(۶ اثر)	ش ۹ - ۱۴
قرن هشتم	(۹ اثر)	ش ۱۵ - ۲۳

قرن نهم	(۱۲ اثر)	ش ۲۴ و ۲۵
قرن دهم	(۱۱ اثر)	ش ۲۶ - ۳۶
قرن یازدهم	(۴ اثر)	ش ۳۷ - ۴۰
قرن دوازدهم	(۶ اثر)	ش ۴۱ - ۴۶
قرن سیزدهم	(۴ اثر)	ش ۴۷ - ۵۰
قرن چهاردهم	(۴ اثر)	ش ۵۲ - ۵۴
قرن پانزدهم	(۴ اثر)	ش ۵۵ - ۷۸

آمار فراوانی بر اساس قرون بدین صورت است:

قرن ۱۵	۲۴ اثر
قرن ۱۰	۱۱ اثر
قرن ۸	۹ اثر
قرن ۷ و ۱۲	هر کدام ۶ اثر
قرن ۶	۵ اثر
قرن ۱۱ و ۱۳	هر کدام ۴ اثر
قرن ۱۴	۳ اثر
قرن ۵ و ۹	هر کدام ۲ اثر
قرن ۱	۱ اثر

چنان که ملاحظه می‌شود، بیشترین آثار در این سه دوره تدوین شده است:

قرن پانزدهم	۲۴ اثر
قرن دهم	۱۱ اثر
قرن هشتم	۹ اثر

۲. تحلیل بر پایه شهرها و مناطق جغرافیایی

شهرها به ترتیب کثرت تألیف بدین شرح‌اند:

۱. دمشق	۲۲ اثر	شماره‌های ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۵
۲. مصر	۱۸ اثر	شماره‌های ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۴۱، ۴۷، ۴۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۶
۳. موصل	۴ اثر	شماره‌های ۲، ۹، ۱۰، ۱۱
۴. بغداد	۴ اثر	شماره‌های ۶، ۷، ۸، ۴۸

۴. یادآوری می‌کند که در تحلیل کتاب‌ها، بر اساس شهرها، از شماره ۶۵ تا آخر، محل نشر به عنوان شهر و منطقه جغرافیایی منظور شده است.

شماره‌های ۵۵، ۶۳، ۶۴، ۶۸	۴ اثر	۵. تونس
شماره‌های ۳۳، ۴۶، ۴۹	۳ اثر	۶. یمن
شماره‌های ۱ و ۵۴	۲ اثر	۷. مدینه
شماره‌های ۳ و ۴	۲ اثر	۸. بیت‌المقدس
شماره‌های ۱۲ و ۱۳	۲ اثر	۹. لاهور
شماره‌های ۳۶، ۵۲، ۶۷	۳ اثر	۱۰. هند
شماره‌های ۵۰، ۵۱، ۶۸ و ۷۴	۴ اثر	۱۱. بیروت
شماره ۴۸	۱ اثر	۱۲. عراق
شماره‌های ۴۵ و ۵۳	۲ اثر	۱۳. طرابلس
شماره ۳۹	۱ اثر	۱۴. فلسطین
شماره‌های ۳۷ و ۳۸	۲ اثر	۱۵. هرات
شماره ۲۰	۱ اثر	۱۶. قزوین
شماره ۲۴	۱ اثر	۱۷. شیراز
شماره ۷۸	۱ اثر	۱۸. کویت
شماره‌های ۷۰، ۷۸	۲ اثر	۱۹. ریاض

تقسیم شهرها را نیز به صورت منطقه‌ای می‌توان چنین تنظیم کرد:

۳۰ اثر	۱. شام
۲۲ اثر	دمشق
۲ اثر	طرابلس
۴ اثر	بیروت
۲ اثر	بیت‌المقدس
۱ اثر	فلسطین
۱۱ اثر	۲. مصر
۹ اثر	۳. عراق
۴ اثر	موصل
۴ اثر	بغداد
۱ اثر	عراق
۷ اثر	۴. شبه جزیره عربستان
۲ اثر	مدینه
۲ اثر	ریاض
۳ اثر	یمن

۵ اثر	۵. شبه قاره هند
۲ اثر	لاهور
۳ اثر	هند
۴ اثر	۶. ایران
۱ اثر	قزوین
۱ اثر	شیراز
۲ اثر	هرات
۴ اثر	۷. تونس
۱ اثر	۸. کویت

۳. تحلیل بر اساس گرایش‌های فکری و مذهبی نویسندگان

در این تحلیل، گرایش فکری نویسندگان عمدتاً از جهت مذهب فقهی منظور شده است، ولی برخی تعبیرها چون سلفی، صوفی، محدث و ادیب در مواردی به کار رفته که نویسندگان، گرایش فقهی نداشته‌اند (مانند سلفی‌های معاصر) و یا گرایش آنها به دست نیامده است. یادآوری می‌کند برای برخی از این نویسندگان، گاه توصیف‌های دیگری نیز در کتب شرح حال آمده است: مانند حافظ، مورخ، متکلم، مفسر، فقیه، اصولی که از آن صرف‌نظر شده و عنوانی که بتواند گویای جهت‌گیری فکری باشد انتخاب شده است:

۲۰ اثر	شماره‌های ۱۷ - ۳۳، ۳۵، ۴۰، ۴۲، ۴۳، ۴۸	۱. شافعی
۱۲ اثر	شماره‌های ۹ - ۱۳، ۴۴، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۴۵، ۵۲، ۵۳	۲. حنفی
۸ اثر	شماره‌های ۴۹، ۵۶ - ۶۲	۳. سلفی
۷ اثر	شماره‌های ۶ - ۸، ۱۵، ۱۶، ۲۱، ۳۹	۴. حنبلی
۶ اثر	شماره‌های ۵، ۱۴، ۲۰، ۳۶، ۵۰، ۵۱	۵. محدث
۳ اثر	شماره‌های ۵۵، ۶۳، ۶۴	۶. صوفی
۳ اثر	شماره‌های ۴۱، ۴۷، ۵۴	۷. مالکی
۲ اثر	شماره‌های ۳ و ۴	۸. ظاهری
۱ اثر	شماره ۴۶	۹. ادیب
۲ اثر	شماره‌های ۱ و ۲	۱۰. نامعلوم

۴. تحلیل بر اساس تعداد روایات مجعول و موضوعات آنها

این تحلیل را برپایه فهرست سه جلدی همین موسوعه استخراج کرده‌ایم. در این کتاب ۳۱۵۷۷ حدیث ضعیف و جعلی فهرست شده است. این تعداد را نویسندگان در فهرست سه جلدی کتاب در ۶۱ موضوع دسته‌بندی کرده‌اند. در این جا نخست، عناوین را بر اساس طبقه‌بندی

موضوعی نویسندگان با ذکر تعداد حدیث می‌آوریم و سپس میزان فراوانی احادیث را در موضوعات نشان خواهیم داد:

۱. عناوین و تعداد ابواب و تعداد احادیث^۵

۱. التوحید	۱۱ باب	۲۱۹ حدیث
۲. الایمان	۱۱ باب	۵۸۷ حدیث
۳. السمعیات و الغیبیات	۱۷ باب	۴۳۴ حدیث
۴. الانبیاء و التاریخ	۸ باب	۴۲۶ حدیث
۵. العلم	۳۰ باب	۱۲۹۶ حدیث
۶. الشعر و الشعراء	۱ باب	۶۳ حدیث
۷. الاعتصام بالسنة و ذم البدع	۱۷ باب	۴۰۰ حدیث
۸. الطهارة	۳۷ باب	۱۲۴۷ حدیث
۹. الحيض	۷ باب	۱۱۶ حدیث
۱۰. الصلوة	۵۰ باب	۲۰۵۰ حدیث
۱۱. صلوة التطوع	۱۳ باب	۶۸۵ حدیث
۱۲. المساجد	۱۶ باب	۲۴۵ حدیث
۱۳. الجمعة	۱۶ باب	۳۴۰ حدیث
۱۴. صلوة العیدین	۱۰ باب	۲۰۳ حدیث
۱۵. صلوة الاستسقاء	۲ باب	۱۴ حدیث
۱۶. الكسوف	۱ باب	۳۲ حدیث
۱۷. الجنائز	۳۰۰ باب	۴۴۶ حدیث
۱۸. الزکاة	۲۴ باب	۴۷۱ حدیث
۱۹. الصیام	۲۶ باب	۷۸۴ حدیث
۲۰. الاعتکاف	۴ باب	۲۲ حدیث
۲۱. الحج	۲۶ باب	۷۱۲ حدیث
۲۲. الجهاد	۳۶ باب	۵۹۰ حدیث
۲۳. المغازی والسير	۱۸ باب	۱۰۷ حدیث
۲۴. الصيد و الذبائح	۱۷ باب	۲۵۹ حدیث
۲۵. النکاح	۴۹ باب	۱۳۰۳ حدیث
۲۶. الرضاع والمحرمات	۵ باب	۴۵ حدیث

۵. یادآوری می‌شود شمارش احادیث، با توجه به عدم شماره‌گذاری در کتاب، توسط نویسنده انجام شده است.

۲۷. الطلاق	۱۷ باب	۱۶۹ حدیث
۲۸. اللعان	۳ باب	۳۲ حدیث
۲۹. العتق	۹ باب	۱۱۲ حدیث
۳۰. المعایش و الحرف	۱۲ باب	۳۷۵ حدیث
۳۱. البیوع	۳۲ باب	۴۴۶ حدیث
۳۲. الزرع والمساقاة	۷ باب	۶۸ حدیث
۳۳. اللقطة	۴ باب	۱۵ حدیث
۳۴. الفرائض والوصیة	۷ باب	۱۲۳ حدیث
۳۵. الهدایا و الهبات	۵ باب	۷۷ حدیث
۳۶. النذر	۵ باب	۴۳ حدیث
۳۷. الايمان	۱۰ باب	۵۱ حدیث
۳۸. الاحكام و القضايا	۱۶ باب	۳۰۸ حدیث
۳۹. الحدود و العقوبات	۳۱ باب	۴۸۷ حدیث
۴۰. الاشربة	۱۶ باب	۳۶۶ حدیث
۴۱. الامارة	۲۰ باب	۳۱۱ حدیث
۴۲. الاطعمة	۶۳ باب	۱۲۳۲ حدیث
۴۳. اللباس	۲۱ باب	۴۵۲ حدیث
۴۴. الزينة	۳۱ باب	۷۳۵ حدیث
۴۵. الطب و المرض	۳۴ باب	۸۲۵ حدیث
۴۶. الرؤیا	۵ باب	۵۴ حدیث
۴۷. فضائل النبی	۳۵ باب	۱۵۱۶ حدیث
۴۸. الفضائل و المثالب	۵۲ باب	۲۸۱۰ حدیث
۴۹. فضائل القرآن	۲۲ باب	۱۰۴۹ حدیث
۵۰. تفسیر القرآن	۱۱۵ باب	۵۵۸ حدیث
۵۱. البلدان و البقاع	۲۲ باب	۵۳۳ حدیث
۵۲. الاوقات و الازمنة	۱۰ باب	۲۲۱ حدیث
۵۳. الذکر و الدعا	۳۵ باب	۱۱۱۴ حدیث
۵۴. الزهد و الرقائق	۴۵ باب	۲۵۵۵ حدیث
۵۵. الآداب	۴۰ باب	۱۲۰۰ حدیث
۵۶. السلام	۱۱ باب	۲۳۳ حدیث

۵۷. البر و الصلة	۲۸ باب	۱۴۰۳ حدیث
۵۸. الفتن و اشراط الساعة	۲۲ باب	۶۸۱ حدیث
۵۹. اليوم الاخر	۱۰ باب	۳۶۷ حدیث
۶۰. الجنة و النار	۲۰ باب	۲۴۴ حدیث
۶۱. الكبائر	۳۳ باب	۱۰۴۸ حدیث

۲. فراوانی احادیث ضعیف یا جعلی در عناوین یاد شده:

۱. الفضائل و المثالب	۲۸۱۰ حدیث
۲. الزهد و الرفائق	۲۵۵۵ حدیث
۳. الصلوة	۲۰۵۰ حدیث
۴. فضائل النبی	۱۵۱۶ حدیث
۵. البر و الصلة	۱۴۰۳ حدیث
۶. النکاح	۱۳۰۳ حدیث
۷. العلم	۱۲۹۶ حدیث
۸. الطهارة	۱۲۴۷ حدیث
۹. الاطعمة	۱۲۳۲ حدیث
۱۰. الآداب	۱۲۰۰ حدیث
۱۱. الذکر و الدعا	۱۱۱۴ حدیث
۱۲. فضائل القرآن	۱۰۴۹ حدیث
۱۳. الكبائر	۱۰۴۸ حدیث
۱۴. الطب و المرض	۸۲۵ حدیث
۱۵. الصيام	۷۸۴ حدیث
۱۶. الزينة	۷۳۵ حدیث
۱۷. الحج	۷۱۲ حدیث
۱۸. صلوة التطوع	۶۸۵ حدیث
۱۹. الفتن و اشراط الساعة	۶۸۱ حدیث
۲۰. الجهاد	۵۹۰ حدیث
۲۱. الايمان	۵۸۷ حدیث
۲۲. تفسير القرآن	۵۵۸ حدیث
۲۳. البلدان و البقاع	۵۳۳ حدیث

٢٤. الحدود و العقوبات	٤٨٧ حديث
١٨ الزكاة	٤٧١ حديث
٢٥. اللباس	٤٥٢ حديث
٢٦. البيوع	٤٤٦ حديث
٢٧. الجنائز	٤٤٦ حديث
٢٨. السمعيات و الغيبات	٤٣٤ حديث
٢٩. الانبياء و التاريخ	٤٢٦ حديث
٣٠. الاعتصام بالسنة و ذم البدع	٤٠٠ حديث
٣١. المعاش و الحرف	٣٧٥ حديث
٣٢. اليوم الاخر	٣٦٧ حديث
٣٣. الاشرية	٣٦٦ حديث
٣٤. الجمعة	٣٤٠ حديث
٣٥. الامارة	٣١١ حديث
٣٦. الاحكام و القضايا	٣٠٨ حديث
٣٧. الصيد و الذبائح	٢٥٩ حديث
٣٨. المساجد	٢٤٥ حديث
٣٩. الجنة و النار	٢٤٤ حديث
٤٠. السلام	٢٣٣ حديث
٤١. الاوقات و الازمنة	٢٢١ حديث
٤٢. التوحيد	٢١٩ حديث
٤٣. صلوة العيدين	٢٠٣ حديث
٤٤. الطلاق	١٦٩ حديث
٤٥. الفرائض و الوصية	١٢٣ حديث
٤٦. الحيض	١١٦ حديث
٤٧. العتق	١١٢ حديث
٤٨. المغازي و السير	١٠٧ حديث
٤٩. الهدايا و الهبات	٧٧ حديث
٥٠. الزرع و المساقاة	٦٨ حديث
٥١. الشعر و الشعراء	٦٣ حديث
٥٢. الايمان	٥٨ حديث

۵۳. الرؤیا	۵۴ حدیث
۵۴. الرضاع والمحرمات	۴۵ حدیث
۵۵. النذر	۴۳ حدیث
۵۶. اللعان	۳۲ حدیث
۵۷. الكسوف	۳۲ حدیث
۵۸. الاعتكاف	۲۲ حدیث
۵۹. اللقطة	۱۵ حدیث
۶۰. صلوة الاستسقاء	۱۴ حدیث

سه. نتایج تحلیل‌ها

در این تحلیل به دنبال آن هستیم که روشن شود:

۱. کدام یک از جریان‌های فکری و فرقه‌ها و مذاهب نسبت به حدیث موضوع و ضعیف دغدغه و حساسیت بیشتر داشته‌اند؛ عقل‌گرایان، ظاهرگرایان و یا متمایل‌ها به گرایش‌های صوفیانه.
۲. کدام مناطق و نیز در چه برهه‌های زمانی این دغدغه‌ها بیشتر بوده است و البته در این صورت، بررسی شرایط فرهنگی و تاریخی آن ادوار زمانی و نیز آن شهرها می‌تواند به کشف این رابطه کمک کند.
۳. در چه موضوعاتی بیشتر جعل و وضع صورت گرفته و یا احادیث آن متهم به ضعف شده است.
۴. چه مقدار این کتاب‌ها را فرقه‌ها و مذاهب علیه یکدیگر نوشته‌اند. به سخن دیگر، اگر حنبلی‌ها الموضوعات نوشته‌اند، به احادیثی اشاره دارند که در کتب رایج حدیثی گردآمده یا به احادیثی که متکلمان و یا شافعی‌ها در کتاب‌های خود آورده‌اند؟
و... موارد دیگر.

بر این اساس، می‌گوییم آمارهای یاد شده در قسمت تحلیل‌ها این نتایج را نشان می‌دهد:

الف. از نظر ادوار زمانی سه قرن بیشترین تألیف را داشته است:

قرن پانزدهم ۲۴ اثر

قرن دهم ۱۱ اثر

قرن هشتم ۹ اثر

ب. دو منطقه جغرافیایی بیشترین تألیف را در خود شاهد بوده است:

دمشق ۲۲ اثر

مصر ۱۱ اثر

ج. از نظر گرایش‌های فکری این ترتیب را شاهد هستیم:

شافعی‌ها ۲۰ اثر

حنفی‌ها ۱۲ اثر

سلفی‌ها ۸ اثر
حنبل‌ها ۷ اثر

اگر مسأله را به گونه‌ای دیگر مطرح کنیم که سلفی‌ها و حنبلی‌ها و نیز ظاهری‌ها در واقع به یک جریان فکری با طیف وسیع تعلق دارند، در آن صورت، آمار چنین می‌شود:

شافعی ۲۰ اثر
سلفی - حنبلی - ظاهری ۱۹ اثر
حنفی ۱۲ اثر

د. از نظر موضوعات نیز با این ترتیب مواجه هستیم:

از نظر عناوینی که در آنها حدیث ضعیف یا مجعول وجود دارد: الفضائل والمثالب با ۲۸۱۰ حدیث، بیشترین و صلوة الاستسقاء با چهارده حدیث، کمترین رقم را دارند. این ارقام را به این صورت نیز می‌توان منظور داشت:

۱. بیشتر از دو هزار: ۳ عنوان (الفضائل والمثالب، الزهد و الرقائق، الصلوة).
 ۲. بیشتر از هزار: ۱۰ عنوان (فضائل النبی، البر و الصلوة، النکاح، العلم، الطهارة، الاطعمة، الآداب، الذکر و الدعاء، فضائل القرآن، الکبائر).
 ۳. بیشتر از پانصد: ۱۰ عنوان (الطب و المرض، الصیام، الزینة، الحج، صلوة التطوع، الفتن و اشراط الساعة، الجهاد، الايمان، تفسیر القرآن، البلدان و البقاع).
 ۴. بیشتر از صد: ۲۵ عنوان (الحدود و العقوبات، الزکاة اللباس، البیوع، الجنائز، السمعیات و الغیبیات، الانبیاء و التاریخ، الاعتصام بالسنة و ذم البدع، المعایش و الحرف، الیوم الآخر، الاشریة، الجمعة، الإمارة، الاحکام و القضايا، الصيد و الذبائح، المساجد، الجنة و النار، السلام، الاوقات و الازمنة، التوحید، صلوة العیدین، الطلاق، الفرائض و الوصیة، الحیض، العتق، المغازی و السیر).
 ۵. کمتر از صد: ۱۳ عنوان (الهدایا و الهبات، الزرع و المساقاة، الشعر و الشعراء، الايمان، الرؤیا، الرضاع و المحرمات، النذر، اللعان، الکسوف، الاعتکاف، اللقطة، صلوة الاستسقاء).
- حال اگر سه دوره زمانی قرن هشتم، دهم و پانزدهم را- که بیشترین تألیف را داشته‌اند- با توجه به منطقه جغرافیایی و گرایش فکری مؤلفان با هم نگاه کنیم، این نتیجه به دست می‌آید:

الف. قرن هشتم

۱. تعداد اثر ۹ اثر

۲. شهرها

دمشق ۷ اثر

مصر ۱ اثر

قزوین ۱ اثر

۳. گرایش فکری

شافعی ۵ اثر

حنبللی ۳ اثر
محدث ۱۱ اثر
ب. قرن دهم

۱. تعداد اثر ۱۱ اثر
۲. شهرها

مصر ۷ اثر
دمشق ۲ اثر
یمن ۱ اثر
هند ۱ اثر

۳. گرایش‌های فکری

شافعی ۹ اثر
حنفی ۱ اثر
محدث ۱۱ اثر

ج. قرن پانزدهم

۱. تعداد اثر ۲۴ اثر

۲. شهرها

دمشق ۸ اثر
مصر ۷ اثر
تونس ۳ اثر
بیروت ۲ اثر
ریاض ۲ اثر
هند ۱ اثر
کویت ۱ اثر

۳. گرایش فکری

سلفی ۷ اثر
صوفی ۳ اثر

از نظر کلی چنین می‌توان استنتاج کرد:

قرن هشتم

در این قرن، دمشق پایگاه تدوین آثار الموضوعات بوده است و از نظر فکری تدوین‌ها میان شافعی‌ها و حنبلی‌ها دایر است: شافعی‌ها با ۴ اثر و حنبلی‌ها با ۳ اثر.

شرایط فکری و فرهنگی این عصر را بشار عواد به زیبایی ترسیم می‌کند. او می‌گوید در این قرن از یک سو شافعی‌ها به خاطر حمایت ایوبی‌ها صاحب قدرت و دارای مدراس و موقوفات می‌شوند و از جانب دیگر، حنبلی‌ها قدرت دارند و برخوردار از دارالحدیث‌ها و مدرسه‌های فراوان‌اند و نزاع میان آنها سخت و جدی است.

سخن بشار عواد چنین است:

وشهدت دمشق في هذا العصر نزاعاً مذهبياً و عقائدياً حاداً، كان الحُكَّامُ المالِكُ يتدخلون فيه في كثيرٍ من الأحيان، فُتُناصرون فتةً على أخرى. و كان الأيوبيون قبل ذلك قد عنوا عنايةً كبيرةً بنشر مذهب الإمام الشافعي، فأسسوا المدارس الخاصة به، و أوقفوا عليها الوقوف. و عنوا في الوقت نفسه بنشر عقيدة الأشعري، و اعتبروها السُنَّةَ التي يجب اتباعها. لذلك أصبحت للأشاعرة قوةً عظيمةً في مصر و الشام. و قد أثر ذلك على المذاهب الأخرى، فأصابتها الوهنُ و الضعفُ عدا الحنابلة الذين ظلوا على جانب كبير من القوة، و كانت لهم في دمشق مجموعة من دور الحديث و المدارس.

و كان النزاع العقائدي بين الحنابلة و الأشاعرة مضطرباً، زاده اعتماد الحنابلة على النصوص في دراسة العقائد، و اعتماد الأشاعرة على الاستدلال العقلي و البرهان المنطقي في دراستها. و بقدر ما ولد هذا التعصبُ من تمزق في المجتمع، فإنه ولد في الوقت نفسه نشاطاً علمياً واضحاً في هذا المضمار، تَمَثَّلَ في الكتب الكثيرة التي أُلِّفت فيه. كما ظهر تحيُّزٌ واضح في كثير من كتابات العصر. و كان الجهلُ و الاعتقادُ بالخرافات و المغيبات سائداً بين العوام في المجتمع الدمشقي. و كان التصوف منتشرأ في أرجاء البلاد انتشاراً واسعاً، و ظهر بينهم كثيرٌ من المشعوذين الذين أثاروا على العوام ألياً تأثير. بل عمل الحُكَّامُ المالِكُ على الاهتمام بهم، و كان لهم اعتقادٌ فيهم، فكان للملك الظاهر بيبرس البندقداري (م ٦٦٦ق) شيخ اسمه الخضر بن أبي بكر بن موسى العدوي، كان «صاحب حال، و نفس مؤثرة، و همه إبلسية، و حال كاهني»، و كان الظاهر يُعظمه، و يزوره أكثر من مرة في الاسبوع، و يطلعه على أسراره، و يستصحبه في أسفاره لاعتقاده التام به. و انتشر تقدیسُ الأشياخ، و الاعتقادُ فيهم، و طلب النذور عند قبورهم، بل كانوا يسجدون لبعض تلك القبور، و يطلبون المغفرة من أصحابها.^٦

قرن دهم

در این قرن، پایگاه اصلی تدوین کتب الموضوعات مصر است و بیشتر تألیف‌ها از آن شافعی‌هاست. اگر سخن بشار عواد را درباره قرن هشتم - که شافعی‌ها و اشاعره در دمشق و مصر قوت گرفتند و نزاع میان

آنان و حنابله بالا گرفت و حنابله از قدرت برخوردار بوده‌اند - درست باشد باید گفت که در قرن دهم، حنابله رو به ضعف نهاده‌اند و بیشترین تألیف را شافعی‌ها دارا هستند.

قرن پانزدهم

در این قرن دمشق و مصر شاهد بیشترین تألیف‌هاست و البته از نظر گرایش‌های فکری سلفی‌ها بیشترین اثر را عرضه کرده‌اند.

می‌توان گفت: ارتباط شرق با غرب و ورود مباحث علمی نوین در جوامع اسلامی پیامدهای بسیاری نسبت به حدیث داشته است ایرادهای خاورشناسان به حدیث از سوی نویسندگانی چون گلدزیهر (۱۸۵۰ - ۱۹۲۱م) و شاخت (۱۹۰۲ - ۱۹۶۹م) و برخی دیگر از مستشرقان، مسلمانان را نیز تحت تأثیر قرار داده است.

در مثل سید احمد خان هندی (۱۸۹۸م) در شبه قاره و شاگردانش ایرادهای تنیدی بر احادیث وارد ساخته‌اند و این ایرادها تا بدانجا می‌رسد که در مصر در سال ۱۹۰۶م،^۷ مقاله‌ای در مجله المنار با عنوان «الاسلام هو القرآن وحده» نوشته می‌شود^۸ و احادیث را یکسر به نقد می‌کشد. روشنفکران اهل سنت چون احمد امین (۱۸۸۶ - ۱۹۵۴م)، رشید رضا (۱۸۶۵ - ۱۹۳۵م) و محمود ابو زینه (زنده در ۱۹۶۵م) ایرادهای فراوانی بر احادیث وارد می‌سازند.^۹ امید است این گزارش و تحلیل که نخستین از نوع خود است برای پژوهشگران سودمند اقتد و زمینه‌ای برای پژوهش‌ها عمیق‌تر و گسترده‌تر گردد.

کتابنامه

- الاسلام والحداثة، عبدالمجید الشرفی، تونس: الدار التونسیه، ۱۹۸۹م.
- سیر أعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبی، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ق.
- القرآن یون و شبهاتهم حول السنه، خادم حسین الهی بخش، طائف: مکتبه الصدیق، ۱۴۰۹ق.
- مجلة المنار (ماهنامه)، قاهره: محمد رشیدرضا.
- موسوعة الاحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة، اعداد: علی حسن علی الحلبی و ابراهیم طه القیسسی و حمد محمدمراد، ریاض: مکتب المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م.

۷. برای نمونه رک: القرآن یون و رد شبهاتهم، ص ۱۷۶.

۸. مجلة المنار، ش ۹، ص ۵۱۷ و ۹۰۶.

۹. الاسلام والحداثة، ص ۹۳-۱۱۱.